

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

Автухов Костянтин Анатолійович,

кандидат юридичних наук

(Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України),

Яковець Ірина Станіславівна,

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

(Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України)

УДК 343.8

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ЗАХИСТУ ПРАВ ПОТЕРПІЛИХ ПРИ ВИКОНАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ

*У статті представлений аналіз міжнародного досвіду захисту та забезпечення прав потерпілих при організації виконання покарання. Розглядається проблема функціонування відновлювального відновлюваного правосуддя, аналізується можливість створення фондів допомоги жертвам злочинів.***Ключові слова:** *медіація, пробація, відновлюване правосуддя, права потерпілих.**В статье представлен анализ международного опыта защиты и обеспечения прав потерпевших при организации исполнения наказания. Рассматривается проблема функционирования восстановительного правосудия, анализируется возможность создания фондов помощи жертвам преступлений.***Ключевые слова:** *медіація, пробація, восстановительное правосудия, права потерпевших.**Analysis of international experience in protecting and ensuring of victims' rights in punishment execution organization is presented in the article. The problem of reparative justice functioning is examined; the possibility of creating funds for victims of crime is analyzed.***Key words:** *mediation, probation, reparative justice, victims' rights.*

Міжнародний захист прав жертв злочинів є невід'ємною частиною загального процесу захисту прав і основних свобод людини та громадянина. Міжнародна практика свідчить, що кількість міжнародних і регіональних механізмів контролю за дотриманням прав людини і національні системи права сучасних держав продовжують зростати. Основу цієї діяльності складають Статут ООН 1945 р., Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародні пакти про права людини 1966 р. і прийнятий на їх основі комплекс конвенцій про права людини як універсального, так і регіонального характеру.

Цілісна система міжнародної охорони прав людини захищає

права всіх осіб без винятку, у тому числі й права жертв¹ злочинів. Як було підкреслено на Всесвітній конференції з прав людини (Відень, 1993 р.), усі права людини є універсальними, нероздільними і взаємопов'язаними. Міжнародна співдружність повинна ставитися до прав людини глобально, на справедливій і рівній основі, з однаковим підходом і увагою.

З огляду на велику важливість і складність проблеми захисту прав жертв злочинів, світове співтовариство не обмежується загальним захистом, що гарантується жертвам злочинів Статутом ООН та Міжнародною хартією прав людини й основних свобод. На основі цих документів воно розробляє і приймає акти, що безпосередньо стосуються регулювання правового статусу жертв злочинів.

Значний внесок у вирішення питань, пов'язаних із захистом прав жертв злочинів, внесли Конгреси ООН з попередження злочинності і поведження з правопорушниками, результатом роботи яких стало прийняття Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою (резолюція Генеральної Асамблеї ООН 40/34 від 29 листопада 1985 р.). Цей документ, у якому вперше на міжнародному рівні було визначено правовий статус жертв злочинів, став потужним імпульсом розвитку системи захисту жертв злочинів на міжнародному і національному рівнях.

Традиційно у практиці призначення та виконання кримінальних покарань в центрі уваги перебував правопорушник, а основними проблемами філософії покарання й практики його виконання були питання його відповідності вчиненому злочину та захисту прав злочинців.

Конгреси ООН змінили акцент із пріоритетного захисту інтересів правопорушників на захист жертв злочинів, що дало змогу подолати традиційний підхід до проблеми захисту прав людини, при якому в центрі уваги незмінно виявлялися права й інтереси осіб, винних у вчиненні злочинів, а не права жертв. У результаті проблема захисту жертв злочинів стала однією з пріоритетних у сфері кримінального судочинства, вийшла на міжнародний рівень і змістовно збагатилася.

Поряд із такою «звичайною» проблемою жертв злочинів, як відшкодування шкоди, заподіяної протиправним діянням, постають проблеми забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві (потерпілих, свідків, членів їхніх

¹ Далі по тексті для визначення осіб, які потерпіли від злочинів, для уникнення тавтології нами будуть вживатися у якості синонімів терміни „потерпілий”, „постраждалий” та „жертва”, хоча з юридичної точки зору вони не є абсолютно тотожними.

сімей), інформаційного забезпечення і ряд інших. Більш того, зазначені проблеми стають важливішими у зв'язку з транснаціоналізацією і професіоналізацією злочинності, що виводить їх за межі внутрішньої компетенції окремих держав, робить їх міжнародними.

Значний внесок у справу захисту прав жертв злочинів було зроблено в рамках міжнародної регіональної організації Ради Європи, результатом чого стало прийняття Європейської конвенції «Про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів» від 23 листопада 1983 р. Цей документ ще до створення Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою закріпив право жертв насильницьких злочинів на відшкодування заподіяної їм шкоди.

З урахуванням членства України у Раді Європи, для неї становить цікавість практичне впровадження саме цих положень, чим і обумовлюється потреба у вивченні досвіду інших країн-членів та кандидатів у члени Ради Європи.

У більшості країн спостерігається тенденція залучення до роботи з потерпілим від злочинів служб пробації¹. Хоч таке залучення і не досягає рівня прямої підтримки або піклування про жертв, служби пробації проводять консультації та співпрацюють з організаціями підтримки потерпілих від злочинів і спеціальними програмами з їх підтримки. Тільки в Латвії та Чеській Республіці ця діяльність поширюється тією мірою, що потерпілі від злочинів розглядаються як одна з цільових груп служб пробації, бо цю службу зобов'язано допомагати у виправленні наслідків, що спричинені злочином, та робити внесок у захист прав потерпілих від злочинів. Досягнення цього завдання відбувається через домовленість між правопорушником та потерпілим, спробами вирішити наявний конфлікт та відновити у жертви почуття безпеки, цілісності й віри в правову систему.

В інших країнах (зокрема, Словенії) програми підтримання потерпілих здійснюються під егідою Державної Генеральної прокуратури, а в Естонії – відповідальність за підтримку потерпілих

¹ Під пробацією зазвичай розуміють один з досить поширених за кордоном видів альтернативного покарання, тобто випробування умовним засудженням та відстрочкою від виконання вироку, виконання якого забезпечується відповідною службою пробації. Етимологічний еквівалент слову «пробація» в українській мові – випробування. Найбільш близьким правовим терміном, що розкриває зміст поняття «засуджені до пробації», в українському кримінальному законодавстві є «умовне звільнення від відбування покарання з випробуванням». Крім того, служба пробації – це своєрідна соціальна служба, що водночас надає засудженим і звільненим необхідну соціальну допомогу.

лежить на Міністерстві соціальних справ, а відбувається на практиці через церковні організації та добровольців [1, 132].

Аналіз законодавства ряду країн та міжнародних документів дає можливість усі існуючі заходи компенсації жертвам злочинів умовно розділити на дві основні групи.

Перша – включає застосування до порушників не покарання, а так званих «громадських санкцій». Приміром, Рекомендаціями № R (99)22, що були прийняті Комісією Міністрів Ради Європи 30 вересня 1999 року, передбачається застосування до правопорушників, окрім інших, і таких заходів, як переговори між правопорушником і потерпілим або відшкодування завданої потерпілому шкоди. Ця форма залагодження конфліктів існує в Румунії, Чеській Республіці, Естонії, Угорщині, Латвії та інших.

Достатньо прогресивним, на нашу думку, є ставлення до жертви злочину у Латвії. Приміром, у Кримінально-процесуальному кодексі цієї країни передбачається можливість відстрочення судового переслідування у справах про незначні кримінальні правопорушення. При цьому прокурор може встановити для правопорушника обов'язком виконати такі вимоги:

- а) вибачитися перед потерпілим;
- б) відшкодувати збитки потерпілому або допомагати йому протягом визначеного періоду.

Водночас, особа, засуджена до ув'язнення, може бути звільнена умовно лише у тому випадку, коли вона компенсувала фінансові збитки, спричинені його правопорушенням.

Кримінальний кодекс Латвії також містить положення про фонд потерпілих, з якого провадяться виплати жертвам злочинів у разі неплатоспроможності правопорушника.

У Словенії існує єдина програма для потерпілих від будь-яких типів кримінальних злочинів, що передбачає створення та функціонування відповідних центрів у великих містах для надання консультаційної та матеріальної підтримки жертвам. Водночас, відшкодування збитків, завданих злочином, є однією з умов відстрочення виконання покарання, хоча для вирішення питання щодо умовно-дострокового звільнення з місць позбавлення волі вона не має значення. На забезпечення дотримання прав потерпілих спрямовано й введення таких альтернативних заходів на стадії обвинувачення, як зупинення провадження та медіація.

Основною ідеєю медіації (посередництва) зазвичай називають концепцію відновного правосуддя, що передусім спирається на компенсаційне спокотування заподіяної школи й кривди, та розуміється як альтернатива так званій ідеї «правосуддя помсти», тобто на неї покладається функція вирішення кримінальних справ у альтернативній від судової форми або врахування результатів медіації при винесенні судом рішення. Ця ідея базується на

щоразу ширшому переконанні, що інтерес жертви злочину, а не держава і суспільство, має бути в центрі уваги процесу. Від помсти правопорушникові, що замахнувся на правопорядок й суспільну злагоду, більш важливим є усунення кривди й відшкодування збитків, заподіяних жертві [2].

Необхідно відзначити, що поняття «відновлюване правосуддя» ширше, ніж медіація (посередництво), і не тільки тому, що включає й інші форми взаємодії з винним та жертвою. Це взагалі різнопорядкові поняття. Посередництво (медіація) вказує на наявність процедури. Що ж стосується відновлюваного правосуддя, то це взагалі нова парадигма правосуддя: концепція (за якою стоять певні цінності); спосіб бачення проблеми та спосіб її вирішення – в решті-решт нова практика. Посередництво (сімейні та громадські конференції) відноситься до процедурних форм реалізації погляду на правосуддя, закладеного в концепції.

Це означає, що ми можемо говорити про впровадження посередництва у кримінальний процес, але не можемо вести мову про відновлюване правосуддя. Як справедливо визначає Л.Карнозова, мова йде не про побудування якоїсь системи поряд з кримінальним процесом, навпаки, відновлюване правосуддя ставить питання саме про зміст та форму кримінального судочинства.

А «зміна парадигми» – це не демонтаж однієї системи та заміна її іншою, зміна парадигми – культурно-історичний процес. Мова йде про інституціональні перетворення, які можуть бути здійснені реформами лише частково. Правосуддя – один із давніших інститутів, який пережив різні епохи, державні режими та, як свідчать деякі дослідження, передувавший виникненню держави. Необхідно розуміти той історичний час, який вимагається на зміну парадигм. А от уведення медіації у кримінальний процес (як це зроблено у багатьох країнах світу) – це шлях до відновлюваного правосуддя [3, с. 179].

Європейський Союз трактує медіацію (посередництво) як дієвий спосіб врегулювання спорів в суспільстві, де панує європейська культура законотворення. Міжнародні інституції протягом багатьох років цікавляться проблематикою медіації. Вони заохочують країни-члени ЄС у своєму законодавстві враховувати ідеї примирення, медіації, більше уваги приділяти потерпілому в системі правосуддя¹.

¹ Ухвали Генеральної асамблеї ООН, у тому числі Декларація «Про основні засади правосуддя щодо потерпілих та про зловживання», Основоположні рішення Ради Європейського Союзу від 15 березня 2001р. Про статус потерпілих в кримінальному судочинстві, Рекомендація № R(92)16 щодо європейських правил по застосуванню санкцій та інших заходів в місцевих громадах, Рекомендація № R(99)19 щодо медіації в

Саме з цієї позиції (тобто з позиції правосуддя) і прийнято говорити про медіацію. Відмічається, що вона може застосовуватися на стадії досудового слідства, з огляду на що процедура і «прив'язується» до чинного кримінально-процесуального законодавства та вимагається узгодження її проведення з органами досудового слідства.

Друга група заходів стосується безпосередньо процесу виконання покарання, а також умов звільнення від його відбування.

Тут необхідно одразу ж зазначити, що у деяких країнах потерпілий є достатньо активним учасником процесу виконання відбування кримінальних покарань (як пов'язаних, так і не пов'язаних з позбавленням волі), залучення якого є обов'язком певних служб та організацій.

Приміром, у Чеській Республіці організацією та управлінням виконання вироку, не пов'язаних з позбавленням волі, опікується так звана Служба пробації та медіації (далі – СПМ). У нормах, прийнятих СПМ, підкреслюється необхідність приділяти увагу потерпілому, оскільки це є частиною пробаційної роботи. У цій країні потерпілий обов'язково інформується про участь СПМ у справі, якщо він у цьому зацікавлений; йому надається інформація про характер і цілі санкцій, що накладаються, а також методи їх реалізації; також він отримує консультацію та допомогу з приводу компенсації. Крім того, СПМ здійснює медіацію (примирення) між потерпілим і правопорушником на стадії виконання кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, з метою пом'якшення конфлікту між сторонами та вирішення питань, пов'язаних із компенсацією.

У Естонії у разі умовно-дострокового звільнення особи чи її засудження до покарання без позбавлення волі офіцер пробації складає план перебування засудженого під наглядом, який обов'язково включає детальний опис того, які заходи вживатимуться для усвідомлення правопорушником наслідків, що буде мати потерпілий від перебування особи на свободі. Відшкодування шкоди є однією з умов такого звільнення.

Децю інша ситуація склалася із захистом потерпілого в Угорщині. В принципі, потерпілий від злочину має право в цій країні отримати компенсацію від правопорушника за наслідки вчиненого ним злочину. Проте, на жаль, більшість злочинців не здатні відшкодувати збитки, хоча для цього передбачено офіційну цивільну і кримінальну судову процедуру.

кримінальних справах (її провідною думкою й висновком є широке пропагування ідеї відновного правосуддя та пов'язане з цим широке громадське просвітництво. В ній викладено основні стандарти медіації в кримінальних справах).

В Угорщині офіцери пробації не відіграють у цій процедурі ніякої ролі. У таких умовах видається правильним рішення про утворення Державного фонду компенсації ушкоджень, заподіяних злочинами. Рішення про рівень компенсації виносить Опікунська рада Державного фонду компенсації ушкоджень, заподіяних злочинами. Водночас, у Міністерстві внутрішніх справ створено Департамент підтримки потерпілих від злочинів, який має 12 регіональних управлінь підтримки потерпілих. Ці формування надають жертвам різноманітні послуги: від консультацій до так званої «інтенсивної» підтримки.

Але названі заходи не є вичерпними. З метою забезпечення платоспроможності правопорушника, до нього можуть бути застосовані й спеціальні вимоги, наприклад, передавання власних коштів під контроль офіцера пробації чи покладання обов'язку працювати відповідно до своїх можливостей (в останньому випадку суд може визначити і місце роботи, але не її характер).

Наведені приклади вирішення питання щодо місця потерпілого у кримінальному судочинстві дозволяє стверджувати, що більшість країн-членів ЄС та кандидатів на таке членство орієнтують свою кримінальну політику на безумовний захист прав жертв злочинів та відшкодування їм завданих збитків у повному обсязі. І не останню роль у цьому відіграє медіація, що буває різних видів та форм. Приміром, у Польщі використовується безпосередня медіація, коли справа може доходити до прямої зустрічі потерпілого з правопорушником, «віч-на-віч», або непряма медіація, коли потерпілий не хоче бачити правопорушника, а лише зустрічається з медіатором, який проводить бесіди спочатку з одною, а потім з іншою стороною. Може бути медіація, за якої зустрічаються лише двоє, а можуть існувати так звані медіаційні конференції, в яких беруть участь родичі, знайомі, друзі та захисники сторін [4, с. 14].

Ще однією, достатньо ефективною спробою забезпечити відшкодування спричинених злочином збитків, можна назвати тенденцію до створення відповідних фондів допомоги жертвам. Подібна практика є достатньо ефективною, але слід звернути увагу, що у більшості випадків їх фінансування здійснюється за рахунок дотацій та добродійних внесків центральних і місцевих органів влади, фундацій фірм і приватних осіб.

Ні за яких обставин ці фонди не формуються за рахунок коштів системи виконання кримінальних покарань, бо у такому разі може відбутися викривлення пріоритетів діяльності відповідних органів і установ шляхом спрямування основних зусиль не на безпосереднє виконання покарання та виправлення засуджених, а на отримання якомога більших матеріальних прибутків. У результаті можливо отримати ГУЛаг «нового» зразку.

На нашу думку, можливо «взяти на озброєння» лише досвід часткового наповнення фондів допомоги за рахунок самих засуджених, зобов'язавши останніх працювати та передавати частину коштів «під нагляд» відповідним працівникам системи виконання покарань.

Потрібно також зробити акцент на тому, що головним завданням зазначених фондів є надання матеріальної допомоги потерпілим лише на першому етапі, до стягнення відшкодування від правопорушника. Таким чином, створення фондів не означає, що держава бере на себе реалізацію компенсації жертві злочину у повному обсязі. Мова ведеться про тимчасову підтримку, а головна відповідальність все ж таки покладається на правопорушника.

Запроваджуючи в національному законодавстві прогресивні елементи міжнародного досвіду, можливо через певний час змінити погляди на систему кримінального судочинства та засоби реагування на вчинений злочин. Ідеї відновлюваного правосуддя лише розпочинають знаходити своє місце в розумі української спільноти, юристів, науковців, але в подальшому його основна парадигма – злочин є насильством, образою, що нанесені іншій людині, а не випадок проти держави – може змінити правову свідомість людства.

Саме такий підхід і покликаний забезпечити безумовне дотримання прав жертв злочинів та відшкодування спричинених збитків, адже, оскільки злочин наносить шкоду конкретній людині чи певній соціальній групі, – виникає обов'язок по її усуненню (так тлумачиться відповідальність). Звідси має змінитися й мета кримінального правосуддя: не покарання, а відновлення – зцілення, примирення й компенсація спричиненої шкоди.

Список використаних джерел:

1. Пробація та служби пробації в країнах-кандидатах у члени ЄС / За ред. Антона ван Кальмоута, Дженні Робертс, Сандри Віндінг. – К.: Атіка, 2005. – 448 с.
2. Марек Саф'ян. Роль судів при побудові громадського суспільства [Електронний ресурс] // Верховний Суд України: інформаційний сервер. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/3adf2d0e52f68d76c2256c080037bac9/70cf377a1d9e2c91c3256fc50048aca9?OpenDocument>. – Загол. з екрана.
3. Карнозова Л. На пути к новой парадигме уголовной юстиции (краткий очерк о восстановительном правосудии) / Л. Карнозова // Индекс: Досье на цензуру. – № 18. – 2003. – С. 168-180.
4. Розвиток медіації в Україні. Польсько-українська співпраця // Збірник статей / наук. редактор Войтюк І. А. – К.: «Арт-Бюро», 2004. – 228 с.

Стаття надійшла до редакції 04.04.2013